

В.І.Марочко (Київ)*

**СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДУ 1932–1933 рр.
В УКРАЇНІ: НОВА ЧИ СТАРА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ?**

Стаття висвітлює фактологічні й теоретико-методологічні підвалини сучасної зарубіжної історіографії, дискусійні й недостатньо з'ясовані проблеми. Автор акцентує увагу на аргументації західних і російських істориків, яка стосується політико-правової оцінки голодомору в Україні як акту геноциду.

Науково-допоміжний бібліографічний покажчик літератури з проблем голодомору в Україні, упорядкований співробітниками Одеської державної наукової

---

* Марочко Василь Іванович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

бібліотеки ім. М.Горького в 2001 р., містить понад 6 тис. назв статей, монографій, спогадів, документальних збірок, опублікованих протягом сімдесяти років¹. Вони різножанрові за формою, розмаїті за змістом, переважають публіцистичні розвідки, а лівова доля праць припадає на 1932–1989 рр. Їх авторами були зарубіжні дослідники, особливо з української діаспори США й Канади, для яких, окрім деяких істориків, голод в Україні був геноцидом.

Сучасна історіографія причин та наслідків голодомору в Україні налічує кілька сотень науково-документальних та історико-теоретичних праць, її формування припадає на початок 1990-х рр., хоча перші розвідки почали з'являтися 1989 р. Історики виявили матеріали “репресованого перепису” 1937 р., відтак розкрили справжню глибину соціогуманітарної катастрофи українського суспільства у ХХ ст. Характерною ознакою історіографічного процесу стало подолання марксистської методології та ідеологічних обмежень, залучення іноземних дослідників, здійснення спільних наукових проєктів, проведення наукових конференцій, написання колективних монографій тощо. Це сприяло з'ясуванню низки суперечливих питань, але й засвідчило факт існування різних концепцій, тлумачень подій і явищ, політичних оцінок та ідейних міркувань.

Зарубіжна історіографія вирізняється пошуківним науковим інтересом до проблем голодомору в Україні. Активність виявляють дослідники з Німеччини, Італії, Австралії, Швеції, Англії, Нідерландів, праці яких написані на архівних документах і матеріалах. Фактологічний рівень достатньо високий, особливо це стосується праць С.Уїткрофта, А.Граціозі, Ш.Мерля, які, крім аналізу наукової літератури, спираються на оригінальні джерела. Вони мають багато спільного, але й чимало відмінного.

Ураховуючи інтеграційність сучасного історіографічного процесу, зосереджусь на деяких суперечливих інтерпретаціях причин та наслідків голоду 1932–1933 рр. в Україні, які, на моє переконання, є характерними для сучасних зарубіжних дослідників. Для логічного й послідовного історіографічного аналізу з'ясуємо спочатку тлумачення причин голоду вченими США, Канади, Німеччини, Італії, Росії, Австралії, щоби в такий спосіб виявити фактичний стан розробки. Для американських дослідників Р.Конквеста², Дж.Мейса³, праці яких уперше з'явилися англійською мовою на Заході, а наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. вийшли німецькою, російською та українською мовами⁴, основними причинами голоду були індустріалізація, колективізація, політика розкуркулення, хлібозаготівлі, репресії. Їхні праці справили помітний вплив на європейську історико-політологічну науку, а також активізували наукові дослідження в Україні й Росії. Так, у монографії Р.Конквеста вперше розглянуто низку питань про “терор Сталіна супроти основної частини нації”, “проти місцевого націоналізму”, про персональну відповідальність Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, про карну відповідальність комуністичного режиму в СРСР, про “антинаціоналістичну змову” й “штучний характер” голоду⁵. Причини переплітаються з мотивами й, частково, із наслідками, які концептуально межують із політико-правовою оцінкою голоду. Дослідник виокремлює національний і соціальний аспекти, підкреслюючи той історичний факт, що селянство в Україні становило основу нації. Не маючи жодного сумніву стосовно базових причин творення голоду в українському селі, учений фактично показує наявність суб'єктивного й умовованого фактору в особі Сталіна та політичного керівництва ВКП(б).

Національний аспект голоду, обґрунтований Р.Конквестом, викликав найактивніші рефлексії з боку німецьких та російських істориків. Так, відомий німецький дослідник соціально-економічних відносин в аграрному секторі СРСР 1920-х рр. Ш.Мерль, котрий уважав колективізацію однією з причин голоду⁶, висловив сумнів стосовно антиукраїнського спрямування голоду, полемізував із Р.Конквестом. Його стаття в щорічнику з історії Східної Європи вийшла друком

у 1989 р.⁷, за рік після появи монографії американського вченого німецькою мовою. Він узяв до уваги й німецькомовне видання доповідей та звітів німецьких дипломатів, підготовлене 1989 р. Д.Злепком⁸, але лише для підтвердження власних теоретичних положень. Висвітлюючи сталінізм, Ш.Мерль та його колеги з ФРН⁹ підкреслювали руйнівний вплив колективізації та політики розкуркулення, але не поділяли висновків Р.Конквеста стосовно “антинаціоналістичної змови” Сталіна та його терору “супроти основної частини нації”. До причин голодомору зараховували індустріалізацію¹⁰, але уникали національного аспекту. У 1995 р. статтю Ш.Мерля, яка концептуально перегукується з його розвідкою від 1989 р., опублікував російський фаховий журнал “Отечественная история”¹¹. Учений висвітлив основні причини голоду в СРСР, але теоретично стаття спрямована на спростування положення про геноцид українців, що їх обстоювали Р.Конквест і Дж.Мейс. Визнання голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом є надзвичайно гострою політичною, а також науковою проблемою, відтак розглянемо її після з’ясування причин та обставин катастрофи.

У 1991 р. німецькою мовою побачила світ ґрунтовна книга англійського дослідника А.Буллока про політичне повсякденне життя Гітлера й Сталіна¹², але Ш.Мерль чомусь не згадав про неї. Професор Оксфордського університету звернув увагу на особливості здійснення колективізації в Україні, її економічні руйнівні наслідки, специфіку політики розкуркулення¹³. Він виокремив “національну ідентичність українців”, трагічну долю сотень українських кобзарів, зібраних на перший з’їзд і згодом переважно розстріляних. Підраховуючи кількість жертв, А.Буллок підкреслив їх переважаючу більшість саме в Україні, одночасно не заперечуючи голоду в Казахстані та на Кубані, але маючи сумнів стосовно інших регіонів СРСР¹⁴.

Німецькі історики, досліджуючи сталінські політичні репресії в 1930-х рр., неминуче торкаються причин та статистики жертв голодомору. На цьому акцентує увагу Д.Поль¹⁵ (з посиланням на українських істориків) і Ш.Плагґенборґ (з’ясовуючи походження сталінізму)¹⁶. В одній зі своїх статей учений розглянув соціально-економічні наслідки індустріалізації та модернізації, які спричинили мільйони жертв¹⁷. Якщо згаданий дослідник вивчав методи й специфіку сталінської модернізації політичної та економічної систем СРСР, то Й.Баур зосередився на з’ясуванні ролі “великого терору” й “чисток” в умовах сталінізму¹⁸. Його стаття є історіографічною розвідкою, а основним об’єктом критики стали праці Р.Конквеста, меншою мірою – Ш.Мерля. Він визнає причиною голоду колективізацію, терор, розкуркулення, називає кількість жертв. Дослідник переймається вивченням терору як суспільного феномену, тобто досліджує його з позиції теорії тоталітаризму, полемізуючи з прихильниками інших методів пізнання соціальної історії – Робертою Маннінг, Габором Ріттеншпорном, Шейлою Фіцпатрик. “Революцію згори” простежує М.Гільдермаєр, виокремлюючи індустріалізацію, колективізацію, їхні наслідки для суспільства, а загалом його ґрунтовна монографія стосується становлення й розпаду першої соціалістичної держави – СРСР¹⁹. Того ж таки 1998 р. побачила світ його чергова праця про сталінізм напередодні Другої світової війни, в якій увагу акцентовано на соціально-політичних та економічних аспектах розвитку радянського суспільства²⁰. Його молодший колеґа з Марбурґа А.Гайнріх²¹, спираючись на опубліковані в Німеччині, Україні, Росії та інших країнах праці про соціально-політичні проблеми в Україні, показав причини голоду та особливості висвітлення кампанії хлібозаготівель. Він цитує Б.Кравченка, С.Кульчицького, Ш.Мерля, Дж.Мейса, Р.Конквеста, оперує відповідною статистикою жертв, але концептуально перебуває під впливом публікацій Ш.Мерля²². Намагається спростувати, хоча й бездоказово, погляди Р.Конквеста й Дж.Мейса про те, що голод знищив “соціальну базу українського націоналізму” й не був засобом радянсь-

кої національної політики проти України. Аргументи молодого німецького дослідника відомі: голод, мовляв, не обмежувався лише Україною, а стався на Кубані та в Казахстані.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. італійський учений А.Ґраціозі у французькому часопису “Cahiers du Monde Russe et Sovietique” (“Зошити з Росії”) опублікував дві ґрунтовні добірки: перша стосувалася “листів із Харкова”, тобто рапортів італійських дипломатів про голод в Україні й на Північному Кавказі²³, друга – доповідних записок ДПУ про політичну ситуацію в Україні періоду колективізації 1929–1930 рр.²⁴ Він згадує про них у монографії “Велика селянська війна”²⁵, де відзначає руйнівну функцію масової колективізації та політики розкуркулення. Автор показав здійснення хлібозаготівель в Україні та інших регіонах, які спричинили смерть 7 млн. осіб²⁶. Дослідник погоджується з думкою Р.Конквеста й Дж.Мейса про те, що Сталін використав голод для знищення соціальної бази “націоналізму”²⁷.

Демографічний та соціально-економічний аспекти голодомору досліджує професор С.Уїткрофт – керівник центру російських і східноєвропейських студій Мельбурнського університету²⁸. Його ґрунтовна монографія (в співавторстві з Р.Девісом) є на сьогодні однією з найвичерпніших зарубіжних праць про хлібозаготівлі в Україні 1931–1933 рр., яка написана з використанням архівних джерел²⁹. Американсько-австралійський тандем дослідників зосереджується на проблемах сільськогосподарського виробництва в СРСР, обсягах хлібозаготівель та причинах штучного голодомору. Особливості науково-публіцистичної літератури української діаспори з проблем голодомору дослідив Ф.Сисин³⁰.

Російська історична наука з кінця 1980-х рр. не виявляла особливої активності у вивченні “українського голоду”, досліджуючи його причини й наслідки в контексті масової колективізації, політики розкуркулення, хлібозаготівель, які відбувалися на всій території СРСР. Їх науково-історичним з’ясуванням спочатку переймалися досвідчені історики-аграрники – В.П.Данилов, І.Є.Зеленін, М.О.Івницький, Є.М.Осколков³¹, а також історики-статистики³², молодше покоління дослідників – В.В.Кондрашин³³, О.А.Осокіна³⁴. Вони висвітлювали різні аспекти голоду: кількість жертв, діяльність системи торгсинів, голод у Поволжі та на Кубані. Фактологічний рівень праць був високим, адже історики намагалися відшукати архівні документи, які б дали однозначну відповідь на всі питання, особливо щодо персональної відповідальності Сталіна та його оточення за цей злочин.

Протягом першої половини 1990-х рр. російські історики, насамперед старше покоління, визнаючи голод “організованим”, намагалися спростувати поширене в українській діаспорній історіографії тлумачення – “штучний голод”, а, з іншого боку, усіляко заперечували факт геноциду супроти українських селян та антиукраїнське спрямування голоду³⁵. На міжнародній конференції в Києві (вересень 1993 р.) М.О.Івницький визнав колективізацію й політику розкуркулення причиною голоду, персональну причетність Сталіна до “антиселянської акції”, а його колега І.Є.Зеленін показав методи хлібозаготівель, перекладаючи відповідальність на Сталіна, Кагановича, Молотова, Постишева, однак висловив сумнів щодо оцінок голоду Р.Конквестом³⁶. Історики Є.М.Осколков і В.В.Кондрашин висвітлювали штучність голоду, аналізуючи хлібозаготівлі на Північному Кавказі, кліматичні умови, виконання державних заготівельних планів³⁷. Ніхто з них не заперечував масштабів і розмаху голоду в Україні, але повернувшись до Росії, “четвірка” критично висловила стосовно виокремлення українськими істориками “особливостей” голодомору в Україні, його національної специфіки – геноциду.

Підсумовуючи наукові праці зарубіжних дослідників, які професійно вивчають соціально-економічні відносини в СРСР 1930-х рр., слід відзначити їхню

одноставність стосовно основних причин голоду: масова й примусова колективізація, насильницька політика розкуркулення, хлібозаготівлі, репресії. Російські історики (Є.М.Осколков, В.В.Кондрашин, В.П.Данилов, І.Є.Зеленін) заперечують природно-кліматичний фактор спричинення голодомору. Дехто з них (М.О.Івницький, І.Є.Зеленін) вважають, що 1932 р. врожайність зернових культур, відтак і валовий збір, були вищими від 1931 р. Можливо, для СРСР – так, але в Україні ситуація була іншою. Німецькі, італійські, американські, англійські, австралійські дослідники не заперечують руйнівних наслідків форсованої колективізації та людиноненавистницької політики розкуркулення, але вирізняються деякими оцінками самої економічної ситуації. Так, Р.Девіс ще 1991 р. висловив думку про існування в СРСР протягом 1931–1933 рр. економічної кризи, яка досягла апогею навесні–восени 1933 р.³⁸ Англійський учений підкреслює “поганий” урожай 1931 р. й “геть поганий” у 1932 р., скорочення поголів’я худоби, безжальні хлібозаготівлі. Відзначу, що середня врожайність зернових культур в Україні, крім 1920–1924 рр., фактично залишалася стабільною, відповідавала агрокультурному рівню сільськогосподарського виробництва. Класична економічна криза охопила тоді не СРСР, а США. В УСРР 1931–1933 рр. проявилися результати сталінської модернізації суспільно-економічних відносин, формами й методами якої стали колективізація, соціалістична індустріалізація, продрозкладка, масовий терор. Саме цю обставину виокремлюють західні історики сталінізму – Ш.Плаґґенборґ, Ш.Фіцпатрик, Г.Ріттеншпорн, Л.Віола, Р.Меннінг – судячи з їхніх праць, а також на думку російської дослідниці І.В.Павлової³⁹, яка називає їх, крім Ш.Плаґґенборґа, “істориками-ревізіоністами”, але шанобливо поставилася до Р.Конквеста, котрий не перебільшував масштабів терору. Жодних ознак економічної кризи 1931–1933 рр. ми не знаходимо в статті В.В.Кондрашина, для якого голод “штучно організований”⁴⁰. Колективізація та хлібозаготівлі, на переконання Л.І.Гінцберґа, спричинили голод в Україні, на Кубані та Поволжі⁴¹. Визнаючи особливий внесок “могучої кучки” істориків – В.П.Данилова, М.А.Вилцана, М.О.Івницького, І.Є.Зеленіна, Ю.О.Мошкова – Р.Девіс та С.Уїткрофт усе-таки наполегливо обстоюють власну аргументацію існування економічної кризи в 1931–1933 рр.⁴² Загальносоюзні статистичні дані про стан сільського господарства в СРСР, якими користуються названі іноземні дослідники, не завжди вичерпно розкривають специфіку України.

Зарубіжна історіографія, ураховуючи незначні відмінності між її сучасними трьома складовими (американська, європейська, російська), є майже одноставною щодо встановлення основних причин голоду. Необхідно виокремити праці Р.Конквеста та Дж.Мейса, які значно раніше, а, головне, системно, проаналізували політичні, соціальні й економічні обставини штучного голоду в Україні. Натомість німецькі, деякі американські, англійські та австралійські історики перебувають у теоретичному полоні російської історіографії голоду.

Основні суперечки виникають на стадії політико-правової оцінки голоду. Навіть не кількості жертв, де визначальною є методика й принципи статистичного аналізу, а саме його тлумачення з позиції міжнародного права, мотиву застосування, відповідальності тощо. Для української зарубіжної науки й публіцистики “доперебудовної епохи” голод 1932–1933 рр. в Україні був і залишається геноцидом. Р.Конквест і Дж.Мейс також визнали голодомор актом геноциду, про що свідчить заключний висновок Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні⁴³, а також останні статті Дж.Мейса⁴⁴, який давно переймався цією проблемою, визнав польського юриста Р.Лемкіна автором терміну “геноцид”, за активності й сприяння якого Генасамблея ООН 11 грудня 1946 р. схвалила відповідну резолюцію. “У контексті теорії Р.Лемкіна 1982 р. на міжнародній конференції про голокост і геноцид, яка відбувалася в Ізраїлі, –

відзначав Дж.Мейс, – я вперше виступив із заявою, що голод 1932–1933 рр. був актом геноциду проти народу України”⁴⁵. Його підтримав Р.Конквест, з яким Дж.Мейс “збирав матеріали до книжки «Жнива скорботи»”⁴⁶. Тлумачення геноциду, започатковане Р.Лемкіним (теорія двох фаз – руйнування національної моделі пригнобленої групи, а також нав’язування їй національної моделі гнобителя), не потрапило повністю до “Конвенції про запобігання й покарання за злочини геноциду”, ухваленої Генасамблеєю ООН 9 грудня 1948 р., судячи з її статей та змісту⁴⁷. Але треба віддати йому належне, позаяк його активність у повоєнному суспільстві завершилася появою норми міжнародного права, практичне застосування якої торкалося класифікації злочинів нацистського окупаційного режиму на території Європи та СРСР у роки Другої світової війни.

Тема голокосту, тобто масового винищення євреїв у роки війни, достатньо висвітлена в літературі, а сам історичний факт набув міжнародного визнання. Він потрапив до української діаспорної історіографії, де голокост євреїв і голодомор українців 1932–1933 рр. ототожнювалися. Проте воно є доволі умовним, адже явища відрізняються не лише хронологічно та за кількістю жертв, а, насамперед, формою й методами масового винищення соціальних, національних, етнічних і релігійних груп. Невипадково наукова громадськість Європи так активно відреагувала на появу в 1997 р. “Чорної книги комунізму” міжнародного колективу авторів (А.Пачковський, Ж.-Л.Панне, К.Бартошек, Ж.-Л.Марголен, С.Куртуа, Н.Верт). Першими відгукнулися німецькі історики, журналісти та політологи. У 1998 р. Є.Мекленбург та В.Віпперман видали книгу “«Червоний голокост»? Критика «Чорної книги комунізму»”, де заперечували проти нових термінів – “расовий геноцид” і “класовий геноцид”⁴⁸, виступаючи проти множинного використання історичного значення голокосту, убачаючи в деяких оцінках авторів “Чорної книги” антисемітизм. Зі спростуванням Є.Мекленбурга та В.Віппермана виступив Г.Меллер – упорядник збірки “Червоний голокост і німці. Дебати про «Чорну книгу комунізму»”, підкреслюючи відмінності між політичним терором доби комуністичного тоталітаризму та “запланованим масовим знищенням євреїв”⁴⁹. Автори “Чорної книги” порушили низку принципів методологічних питань, які стосувалися політико-правової оцінки комуністичного терору. Зокрема, Н.Верт зосередився на з’ясуванні політичного терору проти власного народу, особливо проти селян, що мав систематичний, організований і спланований характер. В одній зі своїх праць французький дослідник писав про поліцейсько-бюрократичні ознаки тоталітарного режиму в СРСР, котрий спричинив “жахливий голод”, від якого “головним чином в Україні” померло 4–5 млн. осіб⁵⁰. Його оціночні характеристики радянського тоталітаризму, соціально-політичної ситуації в СРСР і в Україні 1930-х рр., у тому числі голоду, науково обґрунтовані й теоретично виважені.

У 2001 р. німецькі упорядники С.Кройцберг, І.Маннтойфель, А.Штейнінгер видали збірку дискусійних статей, у тому числі С.Куртуа та Н.Верта⁵¹, в якій відзначалося, що кримінальний кодекс Франції 1992 р. подає нове тлумачення геноциду: не лише расове спрямування злочину, а також і фізичне винищення соціальних груп, політичної та ідеологічної опозиції. Стосовно голокосту та голодомору С.Куртуа висловився дуже лаконічно та образно: “Загибель українського хлопчика з куркульської родини, навмисно приреченого сталінським режимом на голодну смерть, є таким точнісінько злочиним, що й смерть у варшавському гетто єврейської дитини, яка стала жертвою штучно створеного нацистським режимом голоду”⁵². Обидва є жертвами тоталітарного режиму. Для С.Куртуа статистика жертв – факт важливий, але вона повинна спонукати до роздумів людство й дослідників.

Критика авторів “Чорної книги”, яка розгорнулася у Франції та Німеччині наприкінці 1990-х рр., торкалася, головним чином, довільного тлумачення

французькими вченими самого явища й поняття голокосту, його функціонального із погляду міжнародного права ототожнення зі злочинами комуністичного режиму, у тому числі голодомором українців. Масове знищення євреїв (голокост) і терор голодом 1932–1933 рр. в Україні – історично й політично зумовлені форми застосування геноциду. Вони вирізняються методами й технікою реалізації, але конкретні дії режиму абсолютно відповідають основним складовим конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. “Часто геноцид розуміють як цілковите знищення народу, – відзначав у березні 1994 р. Дж.Мейс, – таке, наприклад, як голокост. Це велика помилка. І чимало суперечок, навіть тут, в Україні, викликано незнанням самого тлумачення геноциду”⁵³. Тема справді дискусійна й стосується не лише політикуму, але також і історичної науки. Досліджуючи наприкінці 1980-х рр. архівні джерела, аналізуючи факти, події і явища, я схилявся до визнання голодомору актом геноциду, про що вперше публічно заявив у червні 1992 р., а згодом опублікував свої роздуми на сторінках “Сучасності”⁵⁴.

Дискусії стосовно політико-правової та науково-історичної оцінки голодомору як акту геноциду тривають, спалахуючи на міжнародних конференціях та шпальтах періодичних видань. Історики й правники тривалий час сперечаються стосовно принципу зворотної дії закону, тобто чи має конвенція ООН 1948 р. юридичну силу чи основу для належної правової кваліфікації голодомору в контексті положень про геноцид. Переважна більшість зарубіжних дослідників заперечує таке тлумачення, про що, власне, свідчило жваве обговорення теоретико-політологічних аспектів “Чорної книги”. Професор Стокгольмського університету Дж.Сандберг, який очолював Комісію з розслідування голоду в Україні, допускав таку можливість, позаяк конвенція не мала функцій кримінального права. Не заглиблюючись в історію міжнародного кримінального права, відзначаю, посилаючись на матеріали підсумкового звіту комісії Дж.Сандберга, появу самого юридичного принципу “кримінальної відповідальності держави”, виробленого Міжпарламентською спілкою на засіданнях у Вашингтоні (1925 р.), Лондоні (1930 р.) й Женеві (1932 р.)⁵⁵. Польський адвокат Р.Лемкін, виступаючи 1932 р. в Мадриді на 5-й міжнародній конференції з уніфікації кримінального права, висунув тезу про правову ідентифікацію дій, спрямованих на знищення расових, релігійних або соціальних спільнот, кваліфікуючи їх як злочин. Гітлер тоді лише розпочинав свою політичну діяльність, а Сталін уже здійснював широкомасштабні експерименти над українськими селянами. Полеміка про “зворотність” передбачає здійснення злочину в часі, тобто його правову кваліфікацію до ухвалення самої норми. Подібна методика досягнення наукового консенсусу є безперспективною, особливо щодо ідентифікації голодомору та голокосту, адже обидва злочини проти людяності було вчинено до ухвалення конвенції від 9 грудня 1948 р. Висококваліфіковані спеціалісти з міжнародного кримінального права румун В.Пелла та вже згаданий польський адвокат Р.Лемкін, які розробляли пропозиції до міжнародної конвенції про геноцид за дорученням соціально-економічної ради Генерального секретаріату ООН, систематизували кримінальне право не лише стосовно геноциду, а й загалом можливих злочинів проти людства (убивство, винищення, покріпачення, депортації тощо). Нарешті сама конвенція не стосувалася винятково правової оцінки масового винищення євреїв нацистами (голокосту) – ішлося про класифікацію злочинів проти національної, етнічної, расової чи релігійної групи. У зв’язку із цим, на мою думку, висновки деяких зарубіжних дослідників про те, що лише голокост євреїв відповідає нормам конвенції – відтак, є геноцидом, а голодомор – ні, виглядають суб’єктивними й непереконливими. Так, професор С.В.Кульчицький, визнаючи загалом голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду, погоджується з поширеною в західній історіографії думкою про те, що положення конвенції 1948 р. стосувалися винятково голокосту євреїв⁵⁶. Юридичний прин-

цип “закон не має зворотної дії”, якщо дотримуватися його буквально, стосується й злочинів нацистів 1939–1945 рр. Злочини проти людяності, а це голодомор і голокост, не мають терміну давності, а конвенція має оціночну функцію, тобто не є своєрідним кримінальним кодексом.

Загальні положення конвенції, які не мали ознак статей кримінального кодексу, а насамперед були нормами міжнародного права, згідно з яким ті чи інші дії набувають юридичних ознак злочину проти людяності – геноциду, складно застосовувати для тлумачення історичних фактів і подій минулого. Їх інтерпретація вченими є лише науково-історичним з’ясуванням, а не реальними фактами. Історик, спираючись на джерела, моделює соціально-політичні та економічні відносини минувшини, дотримуючись об’єктивності й максимального відтворення сукупності його елементів. Політики ж і правники вишукують інші оцінки, оперуючи категоріями права або ситуативними міркуваннями. 21 жовтня 2003 р. палата представників Конгресу США визнала голодомор в Україні “спланованим та втіленим радянським режимом як зумисний акт терору та масового вбивства, скерованого проти українського народу”. Фактично враховано основні складові конвенції про геноцид. 24 січня 2006 р. Парламентська асамблея Ради Європи визнала злочини комуністичного режиму, відтак є міжнародна політико-правова оцінка, але повернімося до історіографічної проблеми.

Зарубіжні дослідники голодомору, претендуючи на нову інтерпретацію, вибудовують суперечливу концепцію його висвітлення. Інколи їхні аргументи є досить дивними, щоб не сказати образливими. Так, професор східноєвропейської історії Кельнського університету Г.Зімон, той самий, що упорядкував добірку статей про суспільно-політичні та економічні відносини в сучасній Україні⁵⁷, порушує, на його думку, дискусійне питання: “Чи був голод спрямований саме проти селян, чи лише проти українців?”⁵⁸. Голод не куля, і не стріла, яку можна спрямовувати. Дві третини українського суспільства 1930-х рр. – це етнічні українці, а з 22 млн. сільського населення 19 млн. (близько 90%) були українськими хліборобами⁵⁹. В Україні не було жодної округи, де б селяни-українці не становили менше половини сільського населення. До сільських районів належали й дрібні містечка, а не лише села, де українці однозначно переважали. У селах зосереджувалося понад 90% сільського населення. Некоректною є методика процентного порівняння жертв серед українців та “кочовиків Казахстану”, адже 30% селян, які загинули від голоду в УСРР, становлять майже всю чисельність казахів. Водночас, німецький дослідник не заперечує того факту, що голодомор був війною проти селян і проти українців, хоча виокремлювати ці частини єдиного етнічного цілого українського села недоречно. Ш.Мерль також розглядав це питання, пов’язуючи мотиви застосування голоду з бажанням Сталіна раз і назавжди покінчити з “сепаратистськими тенденціями” в Україні. У 1932–1933 рр. ані політика українізації, яка була абсолютно підконтрольна режимові, ані “сепаратизм” “щирих українців” С.Косіора, В.Чубаря, Г.Петровського чи “русифікатора” П.Постишева – не загрожували союзному керівництву. Здійснення колективізації, завершення реформи управління промисловістю з абсолютною централізацією, запровадження чергової адміністративної реформи унеможлилювали будь-який сепаратизм.

Привертає увагу система доказів “за” й “проти” геноциду, якими послуговуються зарубіжні дослідники. Можна погодитись із Ш.Мерлем стосовно того, що кількість жертв “не має значення для встановлення факту геноциду”. Конвенція дає тлумачення геноциду в доволі широкому сенсі, не акцентуючи уваги на категоричному встановленні однієї з наявних ознак – національної чи расової, етнічної чи релігійної. Геноцид, як ідеться в документі, це злочинна дія, спрямована на часткове або повне винищення національної, расової, етнічної чи релігійної групи. Злочинними діями є навмисне вбивство членів групи, завдан-

ня важких тілесних та психічних травм, свідоме створення умов життя, розраховане на фізичне винищення людей, депортації – переселення однієї групи на місце іншої. Головне для визначення геноциду – це, насамперед, виявлення та класифікація дій, які набувають ознак злочину, якщо вони були застосовані до перелічених груп.

Опоненти Р.Конквеста та Дж.Мейса виокремлюють їхню концепцію тлумачення геноциду, згідно з якою українців знищували винятково через їхню національну належність. Положення конвенції не абсолютизують цього фактору, а лише вимагають з'ясування наміру, тобто свідомого й цілеспрямованого винищення людей шляхом штучного створення умов життя, які б призвели до їх масової смерті. Зосереджуючись на тому, що Сталін мав свідомий намір винищити саме українців, американські й німецькі дослідники потрапляють у площину політологічного та суто правничого аналізу, нехтуючи основним – з'ясуванням факту злочину в Україні, на Кубані, Північному Казахстані чи Поволжі. У мене немає жодного сумніву стосовно того, що проти українських селян у 1932–1933 рр. було вчинено акт геноциду, адже існують документальні докази наявності дій, передбачених конвенцією. Розмови про встановлення факту наміру знищити саме українців є свідомо деструктивними з погляду з'ясування історичної правди. Ш.Мерль, як аргумент для спростування тези Р.Конквеста й Дж.Мейса про геноцид українців, використовує факт масового голодомору серед кочовиків-казахів. Подібна аргументація, яка притаманна також і російським історикам, позбавлена як логіки, так і моралі. Фізіологічно голод має універсальні ознаки, хоча вирізняється низкою факторів: територією охоплення, тривалістю, наявністю соціально-психологічних аномалій (канібалізм, трупоїдство), кількістю жертв. Якщо доведено штучний (свідомо організований державою, політичним диктаторським режимом чи іншою силою або структурою) характер голодомору, то питання про спрямування впливає із самих дій. Визнання голоду в Казахстані геноцидом не спростовує наявності подібної акції в Україні, які збіглися в часі лише тому, що виявилися результатом свідомої соціально-економічної політики комуністичного тоталітарного режиму. Усі визнають факт жахливого голодомору в Україні, а сучасна російська демографічна наука, спираючись на матеріали перепису населення 1937 р., навіть установила факт найчисельніших втрат у 1932–1933 р. саме серед українців

Сучасна історична наука має у своєму розпорядженні документи й матеріали, які доводять факт геноциду. Вони трапляються також у монографії Р.Конквеста, хоча він тоді ще не мав такої кількості різноманітних документальних доказів. Намагання деяких зарубіжних дослідників абсолютизувати “національний аспект” голодомору, яким його показав Р.Конквест, виглядає як анахронізм. Висновок Ш.Мерля про те, що в працях Р.Конквеста й Дж.Мейса “голод демагогічно подається в оболонці геноциду”, – безпідставний і обурливий, адже їхні докази, навіть обмежені, стали основою для юридичного тлумачення голодомору українців відомими правниками, які брали участь у Нюрнберзькому процесі. Згадані історики не прагнули “збурення американської громадськості”, порівнюючи голокост євреїв та голодомор українців.

Італійський історик А.Граціозі віддає належне працям Р.Конквеста, які, на його думку, започаткували напрямок в історіографії. І це правда. Нова інтерпретація голодомору в СРСР, запропонована А.Граціозі, є диференційованим і водночас інтегрованим підходом до науково-історичної та політико-правової оцінки явища. Дослідник слушно звертає увагу на спільні й відмінні ознаки “голодування 1931–1933 рр.” в СРСР, виокремлюючи “казахський голод з епідеміями 1931–1933 рр. та українсько-кубанський голодомор кінця 1932–1933 рр. (Кубань входила до складу РСФРР, але була заселена переважно українцями)”⁶⁰. Факти голоду в Україні було зафіксовано в листопаді–грудні

1931 р., а до кінця 1932 р., з якого А.Граціозі починає “український голодомор”, вимерли сотні тисяч українських селян. Намагання італійського історика показати “загальносоюзний” і “республіканський” виміри голодомору не виглядають переконливо, адже за критерій він обрав українізацію, географію кількості жертв, а не з’ясування специфіки соціального, економічного, релігійного, культурного розвитку конкретних регіонів. Голодомор українців, якщо застосувати категорії діалектики, становив територіальне ціле, якому притаманне загальне, особливе, індивідуальне, специфічне, одиничне, що вимагає об’єктивного вивчення. Методологічно недоцільно та історично недоречно вибудовувати концепцію загальносоюзного голоду, що мав регіональні прояви, тобто голод у національних окраїнах колишньої імперії.

Аргументація А.Граціозі є дуже несподіваною. Він визнає “антиукраїнську політику” Сталіна, фактично доводить його персональну відповідальність за причетність до творення голодомору, визнає 20–30% втрат “етнічного українського населення”, цитує положення конвенції, але висловлює сумнів про геноцид, щоправда зі знаком умовності: “Чи був український голод геноцидом? Очевидно, слід відповісти “ні”, якщо прийняти тезу, що метою приховуваного режимом (чи Росією, що, утім, виглядає неправдоподібно) голоду було знищити український народ”⁶¹. Голод, на його переконання, не може бути визнаний геноцидом, тобто “спланованою волею до знищення всіх представників релігійної чи етнічної групи (у цьому випадку тільки голокост можна вважати геноцидом)”⁶². Однак, процитувавши Р.Лемкіна про необов’язковість “негайного знищення нації”, учений дійшов наступного висновку: “Тож із цього погляду відповідь на наше питання про те, чи був український голод геноцидом, не може не бути позитивною”⁶³. Усе-таки визнає, але для нього системою координат є порівняння голодомору з голокостом. “Він не був націлений на знищення цілої нації, він не вбивав людей прямо, він був теоретично й політично (раціонально), а не етнічно чи расово зумовлений, – наголошує А.Граціозі. – Із цього погляду голокост – виняткове явище, оскільки він є найчистішим геноцидом, який тільки можна уявити”⁶⁴. Це той випадок, коли суб’єктивному тлумаченню положень конвенції намагаються надати статус наукової концепції. Відомо, що конвенцією не передбачалося знищення цілої нації, а наявність наміру не вимагає політичних закликів, позаяк достатньо дій. Саме дії – конкретна політика, здійснювана в Україні – призвели до масового знищення етнічних українців в УСРР та в районах АМСРР. Дослідник забуває той факт, що голодомор – це результат, смерть від штучного голоду, спричиненого злочинними діями (хлібозаготівлями). Голодомор – історичний факт злочину в українському селі, який відповідає ознакам конвенції про геноцид, адже дії, які його спричинили, визнані рукотворними. Голокост – свідоме знищення євреїв і ромів у концентраційних таборах, ґетто, резерваціях, хоча й інші етноси в роки війни нацисти свідомо піддавали знищенню. Історик повинен установити факти, які розкривають причини, мотиви, обставини й наслідки масового винищення мирного населення, не переймаючись пошуками “чистого геноциду”, якого просто не може бути, позаяк він є злочином проти людяності.

Підсумовуючи історіографічний аналіз сучасної зарубіжної літератури з проблем голодомору, слід відзначити її кількісне зростання й концептуальне розмаїття думок та інтерпретацій. Вони не вирізняються новизною, хоча рівень джерельного забезпечення вражає, але теоретично західноєвропейська, особливо німецька, історіографія, тяжіє до російської школи істориків-аграрників. Переважна більшість дослідників визнає масову колективізацію, політику розкуркулення, хлібозаготівельні кампанії, депортації й репресії супроти селян основними економічними причинами голоду. Стосовно соціальних причин існують суперечки: американські вчені (Р.Конквест, Дж.Мейс) виокремлюють цілеспрямовану

політику Кремля з метою свідомого винищення селянства – соціальної бази української нації, російські ж та деякі німецькі історики заперечують, посилаючись на відсутність документальних підтверджень подібного наміру, підкреслюючи факт голоду також і в інших регіонах країни. Сучасна документальна база, значну частину якої становлять московські архівні фонди, дозволяє відстежити намір знищення українців, персональну причетність Сталіна, Молотова, Кагановича до здійснення подібного задуму. Ніхто не заперечує того факту, що саме українці становили найбільшу питому вагу серед жертв голодомору, але якщо б їх полегло менше, то терор голодом (спростувати цього факту неможливо) відповідає всім ознакам конвенції про геноцид. Антиукраїнські причинно-наслідкові риси простежуються з усією очевидністю при аналізі постанов партійних та урядових органів, листування Сталіна й Кагановича, починаючи з серпня 1932 р.

Характерною ознакою дискусії є некоректність використання наукової термінології й надмірна політизація самого феномену голодомору. У Р.Конквеста й Дж.Мейса мотиви та наслідки крокують поряд, відтак катастрофічна смертність за нормальних кліматичних умов і сталого зерновиробництва викликала в них підозру, спонукала до роздумів про свідомий намір, доказом якого є не статистика жертв, а конкретні адміністративно-силові, політико-економічні й нормативно-правові дії тоталітарного режиму. Їхні опоненти вибудовують теоретико-концептуальну вертикаль про загальносоюзний голодомор та його регіональні прояви, тобто вдаються до уніфікації специфіки самого явища, яке має абсолютно конкретні історичні ознаки. Ми розглядаємо голодомор українців згідно з положеннями конвенції ООН для здійснення його політико-правової оцінки, з'ясування самого злочину та його суспільного визнання, а не ущемлення моральних прав інших народів, які зазнали подібної катастрофи. Теза зарубіжних істориків про паралельне співіснування голодоморів у регіонах СРСР як аргумент спростування антиукраїнського спрямування терору голодом є аморальною, а з погляду елементарної діалектики – безглуздою. Якщо дослідники визнають причини голоду, ідентифікують його як злочин, окреслюють адміністративно-географічні межі, зрештою, називають його організованим, то чому вони намагаються заперечити особливе серед загального, а, можливо, і одиничне?

Порівняння голокосту й голодомору, яке застосовують зарубіжні та деякі українські історики з метою виявлення рафінованого геноциду, також виглядає політизованим дійством. Історично-порівняльний метод використовується зазвичай для зіставлення структур досліджуваних систем, а не злочинів проти людяності. Досліджувані соціогуманітарні катастрофи є багатовимірними об'єктами, пізнання яких вимагає правильного вибору факторних ознак. Порівняння голодомору “з іншими репресіями 1932–1933 рр.”, а “нацистських репресій із голокостом”, як це робить А.Граціозі, свідчить про порушення фундаментальних принципів історичних досліджень у частині належного застосування методів класифікації й типологізації соціально-політичних явищ. Голодомор – це масова смерть від голоду, спричиненого насильницькими хлібозаготівлями та іншими карально-репресивними діями. Він є результатом репресивної політики, яка має всі ознаки злочину держави проти власного народу, адже саме вона ухвалювала політичні рішення, реалізація яких призвела до масового народобивства. До жертв “інших репресій” у 1932–1933 рр. належали ті, які творили голод, хоча переважна більшість, особливо серед інтелігенції, справді була репресована. Репресії нацистів у Німеччині були спрямовані проти політичних опонентів, якщо розглядати хронологічні рамки 1930-х рр., і не поширювалися на бауерів. Голодомор українців, тобто масова смертність людей унаслідок свідомого й тривалого позбавлення їх засобів до існування, ізольованих адміністративно (безпаспортні селяни) й фізично (загороджувальні загони), є таким самим винятковим злочиним, яким був голокост євреїв. Вони відрізняються лише часовими межа-

ми, територією (українців знищували в їхніх рідних домівках), формами й методами масового позбавлення життя, а не ступенем “чистоти” геноциду.

Сучасна історіографічна думка перебуває під опосередкованим політичним впливом, одна частина дослідників намагається спростувати претензії іншої. Голодомор в Україні – не героїчна сторінка нашої історії, а ганебна для європейської цивілізації ХХ ст. подія, позаяк сталася за її мовчазного потурання. Історична наука має служити істині, відтак об’єктивному висвітленню причин і наслідків голоду 1932–1933 рр.

¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліограф. покажчик / Упоряд. Л.М.Бур’ян, І.Е.Рікун. – Одеса, 2001. – 654 с.

² *Conquest R.* Soviet Nationalities Policy in Practice. – London; Sydney, 1967. – 160 p.; *Idem.* The Stalin’s Purge of the Thirties. – London, 1973. – 844 p; *Idem.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New-York, 1986. – 411 p.

³ *Mace J.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: Nat. Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, Mass., 1983. – 334 p.

⁴ *Conquest R.* Ernte des Todes: Stalins Holocaust in der Ukraine 1929–1933. – Munchen, 1988. – 464 s.; *Конквест Р.* Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом (Глава из книги) // Новый мир. – 1989. – №10. – С.179–200; *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – 384 с.; *Мейс Д.* Відзначення українською діаспорою 50-річчя голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.796–800; *Його ж.* Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Там само. – С.816–820; День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – 448 с.

⁵ *Конквест Р.* Жнива скорботи... – С.222, 246, 338, 358, 363, 377.

⁶ *Merl St.* War die Kollektivierung der Landwirtschaft in der Sowjetunion wirklich notwendig? // Osteuropa. – 1984. – №5. – S.329–344.

⁷ *Idem.* Einfache Stalin die Hungersnot von 1932–1933 zur Auslösung des ukrainischen Nationalismus? // Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. – 1989. – Bd.37. – №4. – S.569–590.

⁸ Der ukrainische Hunger-Holocaust / Ein Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. – Sonnenbühl, 1988. – 309 s.

⁹ Die Sowjetunion im Zeichen des Stalinismus / Hrsg. von Antonio Peter und Robert Maier. – Köln, 1991. – 174 s.

¹⁰ *Kappeler A.* Kleines Geschichte der Ukraine. – München, 1994. – 286 s.

¹¹ *Мерль Ш.* Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. – 1995. – №1. – С.49–61.

¹² *Bullock A.* Hitler und Stalin. Parallele Leben / Aus dem engl. von Karl Heinz-Silber und Helmut Etlinger. – Berlin, 1991. – 1333 s.

¹³ *Ibid.* – S.373–377.

¹⁴ *Ibid.* – S.369.

¹⁵ *Pohl D.* Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936–1953. Ein Überblick // Jahrbuch für historische Kommunismusforschung. – 1995. – S.323–335.

¹⁶ *Plaggenborg St.* Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. – Berlin, 1998. – 452 s.

¹⁷ *Idem.* Die Sowjetunion-Versuch einer Bilanz // Osteuropa. – 2001. – №5. – S.761–777.

¹⁸ *Baur J.* “Grosser Terror” und “Säuberungen” im Stalinismus. Eine Forschungsübersicht // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1994. – №4. – S.331–349.

¹⁹ *Hildermeier M.* Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang der ersten sozialistischen Staates. – München, 1998. – 1195 s.

²⁰ *Idem.* Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg. Neue Wege der Forschung. – München, 1998. – 345 s.

²¹ *Heinrich A.* Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917–1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen vom Zusammenbruch des Zarenreiches bis zum Abschluss der Kollektivierung. – Marburg, 1997. – 134 s.

²² *Ibid.* – S.119.

²³ *Graziosi A.* “Lettres de Kharkov”. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934 // Cahiers du Monde Russe et Soviétique. – Paris, 1989. – Vol.XXX (1–2). – P.5–55.

- ²⁴ *Idem.* Collectivisation, Révoltes Poysannes et Politiques Gouvernementales (à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février–mars 1930 // Cahiers du Mond Russe. Russie-Empire russe Union Sovietique-Étas indépendants. – Paris, 1994. – Vol.XXXV 3). – P.437–632.
- ²⁵ *Грациози А.* Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М., 2001. – 95 с.
- ²⁶ Там же. – С.61.
- ²⁷ Там же. – С.64.
- ²⁸ *Davies R.W., Wheatcroft St.G.* The Years of Hunger: Soviet Agriculture. 1931–1933. – Palgrave Macmillian, 2004. – 359 p.
- ²⁹ *Уйткрофт Ст.* Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931–1933 років в Україні // Командири Великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С.179–194.
- ³⁰ *Сисин Ф.* Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору // Голод 1931–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.148–164.
- ³¹ Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг.: Сб. – М., 1989. – 526 с.; *Данилов В.П.* Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и о “демографической катастрофе” 20–30-х годов в СССР // Вопросы истории. – 1988. – №3. – С.116–121; *Его же.* Коллективизация: как это было // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди: Сб. ст. – М., 1989. – С.243–262; *Зеленин И.Е.* О некоторых “белых пятнах” завершающего этапа сплошной коллективизации // История СССР. – 1989. – №2. – С.3–19; *Его же.* “Революция сверху”: Завершение и трагические последствия // Вопросы истории. – 1994. – №10. – С.28–42; *Ивницкий Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: Кто виноват? // Лекции из отечественной истории. – М., 1992. – С.18–46; *Его же.* Совершенно секретный голод // Московские новости. – 1993. – 20 июня; *Его же.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1994. – 272 с.; *Осколков Е.Н.* Голод 1932–1933: Хлебозаготовки и голод 1932–1933 года в Северо-Кавказском крае. – Ростов-на-Дону, 1991. – 96 с.; *Ивницкий Н.А.* Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.). – М., 1992. – 360 с.
- ³² *Цаплин В.В.* Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – №4. – С.175–181; *Араловец Н.А.* Потери населения советского общества в 1920-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история. – 1995. – №1. – С.135–146; *Осокина Е.А.* Жертвы голода 1933 года: сколько их?: Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР // История СССР. – 1991. – №5. – С.18–26.
- ³³ *Зеленин И.Е., Ивницкий Н.А., Кондрашин В.В., Осколков Е.Н.* О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине // Отечественная история. – 1994. – №6. – С.256–263; *Кондрашин В., Пеннер Д.* Голод 1932–1933 в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). – Самара; Пенза, 2002. – 197 с.
- ³⁴ *Осокина Е.* За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации 1927–1941. – М., 1999. – 308 с.
- ³⁵ *Зеленин И.Е., Ивницкий Н.А., Кондрашин В.В., Осколков Е.Н.* Указ соч. – С.256, 262; *Зеленин И.Е.* “Революция сверху”... – С.35.
- ³⁶ *Ивницкий Н.* Голод 1932–1933 гг.: Кто виноват? // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Матеріали наук. міжн. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. – К., 1995. – С.35–45; *Зеленин И.Е.* Чрезвычайные хлебозаготовительные комиссии в 1932–1933 гг. (Украина, Северный Кавказ, Поволжье) // Там само. – С.45–52.
- ³⁷ *Осколков Е.* Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні... – С.113–122; *Кондрашин В.* Голод в Поволжье // Там само. – С.123–132.
- ³⁸ *Девис Р.У.* Советская экономика в период кризиса. 1930–1933 годы // История СССР. – 1991. – №4. – С.198–210.
- ³⁹ *Павлова И.В.* Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (Критика “ревизионистского” подхода) // Отечественная история. – 1998. – №5. – С.107–121.
- ⁴⁰ *Кондрашин В.В.* Голод 1932–1933 годов в деревнях Поволжья // Вопросы истории. – 1991. – №6. – С.178–181.
- ⁴¹ *Гинцберг Л.И.* Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в начале 30-х годов. По материалам “особых папок” политбюро ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. – 1999. – №10. – С.119–126.

⁴² Уиткрофт С.Г., Дэвис Р.У. Кризис в советском сельском хозяйстве (1931–1933 гг.). Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. – 1998. – №1. – С.95–96; Davies R.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger... – P.137–267.

⁴³ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 год. – К., 1992. – С.66–67.

⁴⁴ День і вічність Джеймса Мейса ... – С.109–115.

⁴⁵ Там само. – С.122.

⁴⁶ Там само. – С.123.

⁴⁷ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1951. – №47.

⁴⁸ “Roter Holocaust”? Kritik der Schwarzbuch des Kommunismus / Hrsg. Jens Mecklenburg, Wolfgang Wippermann. – Hamburg, 1998. – 294 s.

⁴⁹ Möller H. Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das “Schwarzbuch des Kommunismus”. – München, 1999. – 249 s.

⁵⁰ Верт Н. История советского государства. – М., 1998. – С.214.

⁵¹ Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему “Чёрной книги коммунизма” / Состав. С.Кройцберг, И.Маннтойфель, А.Штейнингер. – К., 2001. – 195 с.

⁵² Там же. – С.10.

⁵³ День і вічність Джеймса Мейса... – С.122.

⁵⁴ Марочко В. “Бодай те лихо не верталось...” // Сучасність. – 1993. – №2. – С.90–93.

⁵⁵ Международная комиссия по расследованию голода... – С.179.

⁵⁶ Кульчицкий С.В. Голод 1932–1933 гг. в Украине как геноцид. – К., 2005. – 220 с.

⁵⁷ Die neue Ukraine: Gesellschaft – Wirtschaft – Politik (1991–2001) / Hrsg. von G.Simon. – Köln; Weimar; Wien; Böhlau, 2002. – 363 s.

⁵⁸ Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом “ліквідації” українського націоналізму? // УІЖ. – 2005. – №2. – С.118.

⁵⁹ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Х., 1997. – С.78–80.

⁶⁰ Граціози А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // УІЖ. – 2005. – №3. – С.122.

⁶¹ Там само. – С.127.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. – С.128.

The article shows factual, theoretical and methodological fundamentals of modern foreign historiography, debatable and not adequately ascertained problems. The author accentuates attention on the argumentations of Western and Russian historians, which deals with political and legal appraisal of famine in Ukraine as an act of genocide.